

ალექსანდრე ბოშიშვილი

წარწერა ბარდუსის ციხიდან*

ბარდუსის ხეობა თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით თურქეთის რესპუბლიკაში, არზრუმის ილის (პროვინცია), შენკაიას ილჩეში (რაიონი) მდებარეობს. ბარდუსის ხეობის თანამედროვე სახელია გაზილერი, თუმცა ადგილობრივები, განსაკუთრებით ხეობის დასაწყისში მცხოვრებნი, მას „ლექ-სორს“ ან „კოპსაც“ ეძახიან.¹

ბარდუსის ხეობა ძველი ქართული პროვინციის ტაოს ნაწილს წარმოადგენდა, ხეობაზე გადიოდა ტაოდან ბასიანისკენ და თანამედროვე სარიყა-მიშისკენ გადასასვლელი გზა.

ხეობა მდიდარია სხვადასხვა ებოქის და სხვადასხვა მპყრობელ-მფლობელის მიერ აგებული საფორტიფიკაციო თუ საკულტო დანიშნულების

---

* ნაშრომი ეფუძნება შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის – „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხე-სიმაგრეების“ ფარგლებში, თურქეთის რესპუბლიკაში (ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში), 2014 წლის 13-19 ოქტომბერს მოწყობილი სამეცნიერო ექსპედიციის (ექსპედიციის წევრები: ისტორიკოსები: ჯაბა სამუშია (ხელმძღვანელი), ბონდო კუპატაძე, ალექსანდრე ბოშიშვილი, ლერი თავაძე, აკაკი ჩიქობავა, ოქროპირ ჯიქური, ხელოვნებათმცოდნე ნინო სილაგაძე, თურქოლოგი მზისა ბუსკივაძე, არქიტექტორი გიორგი ბაგრატიონი, მხატვარი ლევან სილაგაძე) დროს მოპოვებულ მასალას.

¹ ბარდუსის ხეობის შესახებ ნაშრომებიდან უნდა გამოვყოთ დიმიტრი ბაქრაძის, ექვთიმე თავაიშვილის, სერგი ჯიქიას და ირინე გივიაშვილის ნაშრომები: Д. Бакрадзе. Историко-этнографический очерк Карсской области, Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества (Известия КОИРГО). т. VII, 1881; ექ. თავაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი. 1938; ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. III. გამოკვლევა (1. ხელნაწერის აღწერილობა, 2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმოკისათვის). თბ. 1958; ი. გივიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა. „სამეცნიერო პარადიგმები“. კრებული ეძღვნება პროფესორ ნათელა ვაჩნაძეს. თბ. 2009, გვ. 654-674.

არქიტექტურული ძეგლებით. უნდა აღინიშნოს რამდენიმე მათგანი: პირველი ძეგლი, რომელიც ხეობაში შესვლისას შეგვხვდება ლექსორია, სადაც თავის დროზე მონასტერი უნდა ყოფილიყო, თუმცა წერლობით წყაროებში მის შესახებ ცნობები არ გვხვდება.² საინტერესო ძეგლია მზეჭაბუკ ათაბაგის (1500-1515 წწ.) სასახლე, არქიტექტურული კომპლექსი, რომელშიც გაერთიანებულია სასახლე, დარბაზული ეკლესია მზეჭაბუკ ათაბაგის წარწერით, კომპლექსში, ასევე, მრავლად არის სხვა საყოფაცხოვრებო ნაგებობების ნაშთებიც.³

აღსანიშნავია კლდეში, ბუნებრივ ტერასაზე, განლაგებული კობის ციხე,⁴ რომელიც, მისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ერთ-ერთი რთულად ასაღები უნდა ყოფილიყო. ბარდუსის ხეობაშია, ასევე, პერტუსი,⁵ ორთული და ორთულის ვანქი, სადაც 1907 წელს ექვთიმე თაყაიშვილის ექსპედიციის დროს დაფიქსირებული წარწერების ნაწილი დღეისთვის დაკარგულია.⁶

ბარდუსის ხეობის სათავეში, მაღალი მთებით გარშემორტყმულ თანამედროვე სოფელ გაზილერთან (ზღვის დონიდან 2490 მ.), სამხედრო თვალსაზრისით სტრატეგიულად გამორჩეულ ადგილზე მდებარეობს ბარდუსის ციხე, რომელსაც დღეს ოფიციალურად გაზილერის ციხე ჰქვია. თუმცა ადგილობრივთა მეხსიერებაში ციხის ადრინდელი სახელი – ბარდუსი – კარგად არის ცნობილი.

ბარდუსის ციხე მისი მდებარეობიდან გამომდინარე ბარდუსის წყლის ხეობის მთავარ ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა. მისი მთავარი ფუნქცია სწორედ ხეობაში შემოსასვლელი გზების კონტროლი იყო. რასაც ადვილად გაუმკლავდებოდა. ბარდუსის ციხე, ერთი მხრივ, ბასიანისკენ, მეორე მხრივ,

² იხ. ი. გივიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, 658; ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 46.

³ ი. გივიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, 662-665, ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 41-42.

⁴ ი. გივიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, 665-668, ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 42-43.

⁵ ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 39-41.

⁶ ი. გივიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, 668-671, ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 39-41.

თანამედროვე სარიყამიშისკენ, ანუ ყარის ქვეყნისკენ, მიმავალი გზა გადიოდა. აქედან გამომდინარე, ქართველები მას სათანადო ყურადღებას აქცევდნენ და აქ ციხე-სიმაგრეც ყოველთვის სათანადოდ იყო გამაგრებული.

* * *

ბარდუსი წყაროებში „პარ(ტ)იზის//პარიზის ხეობის“ (ქართ.), „პარტი-ზაცფორის“ (სომხ.), „ბარდიზის“ (თურქ.) ფორმებით გვხვდება.⁷ ქართული და სომხური საისტორიო წყაროების მიხედვით ნათელია, რომ ბარდუსის ხეობა ძველი ქართული პროვინციის ტაოს ნაწილს წარმოადგენდა.⁸

ბარდუსის ისტორიაც ისე წარიმართა, როგორც ტაოსი, იგი აღმოსავლურ-ქართველური სახელმწიფოს – ქართლის სამეფოს – წარმოქმნიდან (ძვ.წ. IV-III საუკუნეები) ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისამდე მის შემადგენლობაში შედიოდა. შემდეგ, როგორც ცნობილია, ტაო სომხებმა მიიტაცეს და მამიკონიანთა საგვარეულოს სამფლობელო გახდა. სომხეთის სახელმწიფოში შესვლა ტაოში სომხური კულტურის დანერგვასა და გაძლიერებას იწვევდა, ამას ხელს ასევე ჩამოსახლებული სომხური ეთნიკური ელემენტიც უწყობდა. ქართული მოსახლეობა თავის ეთნიკურ და კულტურულ სახეს თითქოს თანდათან კარგავდა. არმენიის შემადგენლობაში მოქცეულ ბარდუსის ხეობას სომხურად „ბარდაცფორი“ ეწოდა და იგი ტაოს ნაჰანგის ერთ-ერთი გავარი იყო, იგი ასევე, მამიკონიანების საკუთრებას წარმოადგენდა. VI-VII საუკუნეებში ბერდაცფორში, პარტიზაცფორსა და ბუხაში ღიმაქსიანების სამთავრო შეიქმნა.⁹

591 წლიდან ტაო, ბარდუსის ხეობის ჩათვლით, ბიზანტიის ხელში გადავიდა.¹⁰ მხოლოდ VIII საუკუნის მეორე ნახევარში მოახერხეს ბაგრატიონებმა ამ ტერიტორიების დაბრუნება. მალე მდინარე ბარდუსის წყალი იმიერ ტაოსა და ამიერ ტაოს საზღვრად გადაიქცა.¹¹

⁷ ვრცლად იხ. ი. გიგიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, გვ. 654.

⁸ იხ. ი. გიგიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, გვ. 654; ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. III. თბ. 1970, გვ. 245.

⁹ ი. გიგიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, გვ. 654.

¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით.

¹¹ იხ. ი. გიგიაშვილი. ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა, გვ. 654.

პირდაპირი ცნობები არ გვაქვს, თუმცა შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ერთიანი საქართველოს დროს, ბარდუსის ხეობა ტაოს საერისთავოში შედიოდა.¹² მოგვიანებით ტაომ მრავალი შემოტევა გადაიტანა, განსაკუთრებით დიდი სისასტიკით თემურ ლენგის შემოსევები დაატყდა 1400 წელს, ანუ ტაო საქართველოში თემურის მეექვსე ლაშქრობის შედეგად დაზარალდა.¹³

მოგვიანებით ბარდუსის ხეობა ჯაყელების რეზიდენციას წარმოადგენდა. ამაზე მეტყველებს, თუნდაც მზეჭაბუკ ათაბაგის სასახლის კომპლექსი.

XVII საუკუნეში, ოსმალების მიერ მესხეთის დაპყრობის შემდეგ, ბარდუსის ხეობა ბარდუსის ნაპიეს (რაიონი) სახით გაერთიანებული იყო ოლთუს (ოლთისის) ლივაში.¹⁴ ბარდუსის ნაპიეში 1694-1732 წლებში აღწერილი და დაბეგრული იყო სოფლები: ჩათაკი, რაბათი, ოსკი[ჰათი] სალამაღეიქი, თუთუმუში, კალმახი, ბაბოსი, არდოსი, ჩერმუქი.¹⁵ ოსმალების მიერ სხვადასხვა წლებში შედგენილ დავთრებში მოხსენიებული სოფელი რაბათი, შესაძლოა, დღევანდელი სოფ. გაზილერის ტერიტორიაზეც მდებარეობდა. გაზილერი უშუალოდ ბარდუსის ციხის დაბლა არის გაშენებული. იქ მრავლად გვხვდება ძველი ნაგებობების ნაშთები. იქვეა წყაროც, რომელიც, ასევე, სოფლის ერთ-ერთ სიბველეს უნდა წარმოადგენდეს.

ბარდუსუს ციხის აშენების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ოსმალთა მწერალი, ისტორიკოსი და მოგზაური ევლია ჩელები,¹⁶ ის XVII საუკუნეში, წლების განმავლობაში, ოსმალეთსა და მის მოსაზღვრე მხარეებში მოგზაურობდა და საინტერესო ჩანაწერებს აკეთებდა.

1647 წელს ევლია ჩელები ახალციხეში იმყოფებოდა და, როგორც თვითონ აღწერს, ახალციხიდან ყარსის მიმართულებით გაემგზავრა. გზად სწორედ ბარდუსის ხეობა გაუვლია, უნახავს ციხე, რომლის შესახებ საყუარადღებო ცნობებს გვაწვდის.¹⁷ ევლია ჩელები ბარდუსის ციხის აშენებას აღ-

¹² მ. ბახტაძე. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბ. 2003, გვ. 276-283

¹³ საქართველოს ისტორია. ოთხ ტომად. ტ. III. თბ. 2012, გვ. 99-100

¹⁴ ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი. 1694-1732 წწ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ. გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ. თბ. 1979, გვ. 79.

¹⁵ ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი, გვ. 104, 128, 130, 131 და სხვ.

¹⁶ ევლია ჩელები თურქულად სახელის მართლწერას ნიშნავს.

¹⁷ ნ. შენგელია. XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები. თბ. 1974, გვ. 62; ევლია ჩელების „მოგზაურობათა წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურაძემ. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი. თბ. 1971.

ყოინლუს თურქმანებს¹⁸ უკავშირებდა და ციხის ირგვლივ არსებულ ნაგებობასა და სავაჭრო რიგებზეც მიუთითებდა.

„ბარდუსის ციხე ყარსის საბრძანებელშია და აშენებულია აკყოინლუს მეფე იზ ედ-დინის¹⁹ მიერ, ასეა დაწერილი მისი თარიღი ჯილის დამწერლობით²⁰ ციხის ზემოთა მხარეს. ციხე ერთი ხევის ნაპირას მდებარეობს ოთხკუთხა, ქვის შენობაა. ციხისთავის ქალიშვილს ასორმოცდაათამდე საქველმოქმედო ნაგებობა აქვს. ჯამე, მეჩეთი, სასარგებლო მცირე აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. იქიდან სამხრეთით ვიარეთ და გეჟკოვან-ლუდმანის ციხესთან მივედით...“.²¹

ბარდუსის ხეობა შეტანილია ოსმალების მიერ დაპყრობილი ქართული პროვინციების 1595 წლის აღწერაში, რომელიც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ სახელით არის ცნობილი.

დავთარში დასახელებულია სოფ. ფერთუსი, რომელიც რვაკომლიანი ყოფილა. ექვემდებარებოდა ფანასკერტს და ხუთი ათასი ახჩა ჰქონდა შეწერილი. სოფლის სახელის წაკითხვას დოკუმენტის გამოცემელი პროფ. სერგი ჯიქია კითხვის ნიშნით აღნიშნავს,²² რადგან, როგორც თვითონ წერს, „დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არ აქვს, მაგრამ ასოთა მოხაზულობის მიხედვით სავსებით დასაშვებია მისი ფერთუს-ად წაკითხვა“.²³ რადგან ეს სოფელი ფანასკერტის მხარეს არის სავარაუდებელი, ხოლო ცნობილი ბარდუსი ოლთისისკენ არის, ამიტომ ავტორი ეჭვს გამოთქვამს, რომ ეს ფერთუსი, შესაძლოა, სხვაგან ყოფილიყო და იგი ფანასკერტის მხარეში მდებარეობდა.

¹⁸ „ალ-ყოინლუ“, ანუ „თეთრბატკნიანთა“ თურქმანული სახელმწიფო XIV-XV საუკუნეებში არსებობდა და თანამედროვე ირანს, ერაყს, სამხრეთ კავკასიისა და მცირე აზიის ნაწილს მოიცავდა. სახელი „თეთრბატკნიანები“ დროშაზე გამოსახული თეთრი ბატკნის გამო დაერქვათ. არსებობდა „ყარა-ყოინლუც“, ანუ „შავბატკნიანების“ სახელმწიფო. ორივე თემურ ლენგის სახელმწიფოს ნანგრევებზე იყო აღმოცენებული, მათ აღგილზე კი 1501 წლიდან სეფიანთა ირანი გამოჩნდა.

¹⁹ ევლია ჩელები, ალბათ მუიზ ალ-დინს გულისხმობს, რომელიც 1444-1451/52 წლებში თეთრბატკნიანებს ხელმძღვანელობდა.

²⁰ წარწერას ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ.

²¹ ევლია ჩელების „მოგზაურობათა წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 305.

²² ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. III, გვ. 586-587; ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები და ურთო სერგი ჯიქიამ. წ. II. თარგმანი. თბ. 1941, გვ. 379, 399.

²³ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. III, გვ. 586.

რეობდა. რაც შეეხება სახელს, შეიძლება მას ნერთუსი, თერთუსი ან სხვ. რქმეოდა, ამიტომაც მიაჩნია სერგე ჯიქიას, ამოკითხვა საეჭვოდ და თვლის, რომ ვიდრე ახალი მასალა არ აღმოჩნდება, კითხვითი ნიშანი უნდა დარჩეს.²⁴

სერგი ჯიქია ცალკე განიხილავს ბარდუსის ნაპიეს, დავთარში ციხის შესახებ ცნობები არ არის, თუმცა საუბარია რაბათზე, ადგილზე, რომელიც ბარდუსის ციხის რაბათს უნდა წარმოადგენდეს, იმ დროს იქ 66 კომლ ბერძენს უცხოვრია.²⁵

* * *

XVIII საუკუნეში ბარდუსის ხეობაში კათოლიკე მისიონერები ყოფილან. ამის შესახებ უფრო ვრცლად საუბრობს მიხეილ თამარაშვილი თავის ცნობილ ნაშრომში „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“. კათოლიკეები XVIII საუკუნეში ახალციხეში შეუვიწროვებითა და ისინიც იძულებულნი გამხდარან, ბარდუსში გახიზნულიყვნენ, სადაც კლდეში დამალულან. ბარდუსის კლდეებში დამალულ ერთ-ერთ პატრს 1769 წელს რომში, კარდინალთან, დახმარების სათხოვნელი წერილიც გაუგზავნია.²⁶

იმ პერიოდში ბარდუსის ხეობის გამგებელი ნომან ფაშა ყოფილა, სწორედ მისი ნებართვით 1770 წელს, რომიდან მოსული საპასუხო წერილის შემდეგ, პატრები ბარდუსის ციხიდან გამოუშვეს. „წავიდნენ და პატრები მოიყვანეს ბარდუზის ციხიდან. სამი ოთხი დღე პატრები მამასახლისი პეტრეს სახლში იყვნენ. მარამდინ მამასახლისი ფაშისაგან დასტურს აიღებდა პატრების სახლის დაცლისათვის“.²⁷

* * *

მოგვიანებით, XIX საუკუნეში, ბარდუსის ხეობა და ბარდუსის ციხე აქტიურად გამოჩნდა რუსეთ-ოსმალეთის ომების დროს. როგორც ჩანს, ოსმალებმა ბარდუსის ციხე აღადგინეს. ამ პერიოდიდან ის უკვე რუსებისგან თავდაცვის ობიექტად გამოიყენებოდა. რუსებმა ციხეზე პირველი იერიში რუსეთ-ოსმალეთის 1828-1829 წლების ომის მიმდინარეობისას მიიტანეს.

²⁴ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. III, გვ. 586-587.

²⁵ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. III, გვ. 596.

²⁶ მ. თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდგან ვიდრე XX საუკუნემდე. ტფ. 1902, გვ. 443.

²⁷ მ. თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 445.

ბარდუსის ციხეს რუსეთის იმპერიის არმიის მე-13 გრენადერთა პოლკ-მა ახალციხის ოსმალებისგან განთავისუფლების შემდეგ შეუტია, მაშინ, როდესაც საქართველოს ისტორიული ტერიტორიებიდან რუსეთის ჯარი უკვე ყარსის და არზრუმის მიმართულებით ახორციელებდა შეტევებს. 1829 წლის 17 ივნისს ბარდუსის ციხესთან მომხდარი შეტაკება რუსების გამარჯვებით დასრულდა.²⁸ ცნობილია, რომ 19 ივნისს რუსები უკვე სოფელ კიანლის უტევდნენ, ხოლო 27 ივნისს მათ არზრუმიც აიღეს.²⁹

რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომის დასრულების შემდეგ ბარდუსი ბერლინში გაფორმებულ ხელშეკრულებაში გამოჩნდა. ბერლინის ცნობილ ტრაქტატში რუსეთისა და ოსმალეთის საზღვრის ერთი მონაკვეთი სწორედ ბარდუსზე გადიოდა.³⁰ XIX საუკუნეში რუსული ადმინისტრაციის შექმნის შემდეგ ბარდუსი ყარსის ოლქის ოლთისის უჩასტკაში იყო გაერთიანებული.

პირველი მსოფლიო ომის მიმდინარეობისას, რუსეთის იმპერიასა და ოსმალეთს შორის წარმოებული სარიყადიშის ბრძოლის დროს, ოსმალებმა სწორედ ბარდუსის ციხის დაპყრობით დაიწყეს რუსულ არმიაზე შეტევა, თუმცა რუსებმა მოახერხეს მისი უკან დაბრუნება. სარიყადიშის ბრძოლებისას ბარდუსის ციხე არაერთხელ გახდა ბრძოლის ველი.

* * *

ბარდუსის ციხის გალავნის დიდი ნაწილი დღეისთვის საკმაოდ კარგად არის შენარჩუნებული, განსაკუთრებით შესასვლელის მხარე და ბურჯები. გალავანს ორ იარუსად გასდევს ხის ძეღურები, რომლებიც, როგორც ჩანს, მშენებლობის დროს კედლის გასამაგრებლად გამოიყენებოდა. კედლებში ჩაშენებული დღემდე შენარჩუნებული ხის ძეღურები, მათ შორის კუთხეებშიც, გვაფიქრებინებს, რომ ციხის ეს ნაწილები შედარებით გვიან უნდა იყოს აშენებული.

²⁸ <http://adjutant.ru/erivan/letopis.htm>.

²⁹ Д. Ф. Шабанов. Краткая историческая записка о службе 13-го Лейб-гренадерского Эриванского Е. И. В. полка. Тифлис. 1875, გვ. 19-20; П. О. Бобровский. История 13-го Лейб-Гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет. Часть I.

³⁰ იხ. Берлинский трактат (1878). Берлин, 1/13 июля 1878 г. Статья LVIII. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М. 1952, გვ. 205. ვებგვერდი: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/FOREIGN/berlin.htm>.

ციხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში კარგად შენარჩუნებული ოთხკუთხა გოდოლია (დაახლ. 8 მ. სიმაღლის). გოდოლის კუთხეები ფერადი (შავი, თეთრი, წითელი) საპერანგე ქვით არის ამოყვანილი. გოდოლის სამხრეთ კედელში ჩაშენებულ ქვებზე კი ქართული ორნამენტები შეიმჩნევა. ეს ქვები მშენებლობაში აშკარად ეკლესიის დანგრევის შემდეგ არის გამოყენებული, იგი ეკლესიის პერანგის მოსაპირკეთებელი ქვები უნდა ყოფილიყო.

ბარდუსის ციხეს მთავარი შესასვლელი დასავლეთიდან აქვს. მართალია, კედელი გამონგრეულია, მაგრამ კარიბჭის სამხრეთი მხარე და თადის ნაშთი კარგად არის შენარჩუნებული. ციხის ინტერიერის ჩრდილოეთის მონაკვეთში არის ხელოვნური ბორცვი, რომელიც, როგორც ჩანს, ნაგებობის (სასახლე ან ეკლესია) დანგრევის შედეგად უნდა იყოს წარმოქმნილი. ციხის ცენტრში ნაგებობის ნაშთი იკითხება (იხ. გეგმა). მთლიანობაში ციხის შიდა ტერიტორია, ალბათ, 5 და მეტი მეტრის სიმაღლეზე, მიწით არის ამოვსებული, იმდენად, რომ გარე გალავანის დაბოლოება (ქონგურის დონე) რამდენიმე მონაკვეთში ინტერიერის ზედაპირის დონეზეა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ციხის ტერიტორიაზე მრავლად უნდა ყოფილიყო შენობა-ნაგებობები და თვით გალავანიც ბევრად მაღალი იქნებოდა.

კარიბჭის ჩრდილოეთ მხარეს კედელი გამონგრეულია, მაგრამ სამხრეთის მხარე და თადის ნაშთი კარგად არის შენარჩუნებული. კარიბჭის სწორედ ამ შენარჩუნებულ მარჯვენა კუთხის კედელზე დაახლოებით 3,5 მეტრის სიმაღლეზე ჩაშენებულ მოწითალო ფერის ქვაზე ამოკვეთილია ორსტრიქონიანი, კიდურწაისრული, განუსხურებული ასომთავრულით შესრულებული მოსახსენებელი წარწერა.³¹ ქვას დაზიანებები არ ემჩნევა, სავარაუდოდ, ეკლესიის კედლის დანგრევის შემდეგ არის იგი ციხის კედელში ჩაშენებული.

წარწერაში სიტყვები ერთმანეთისგან არ არის დაცილებული, არ არის გამოყენებული განკვეთილობის ნიშნები. ქარაგმის ნიშნები საშუალო ზომის, სწორი ხაზებია. წარწერა ორხაზში არ არის ჩასმული, იგი მოთავსებულია ოთხხაზოვან საწერ ბადეში. ჟ(ქ), ლ(ე), ლ(გ) ასონიშნები მთავრულია, ყ(შ), ე(ე) ასონიშნები თითქმის განუსხურებულია, ხოლო ა(ა) და l(ლ) ასონიშნები ნუსხურია.

პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, წარწერა, სავარაუდოდ, X საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. დათარიღების საფუძველად შეიძლება ავიღოთ ამ პერიოდისთვის რამდენიმე დამახასიათებელი ნიშანი. პირველ რიგში, გასათვა-

³¹ წარწერა ექსპედიციის წევრმა გიორგი ბაგრატიონმა შენიშნა.

ლისწინებელია, რომ IX საუკუნიდან განსაკუთრებით კი X საუკუნეში, მთავრულ დამწერლობაზე ნუსხურის გავლენაა დამახასიათებელი.³² IX საუკუნიდანვე ასონიშნებზე ჩნდება დამატებითი წაგრძელებული ხაზები.³³ XI საუკუნიდან ნუსხურის გავლენა მთავრულზე მცირდება და ასომთავრულიც თავის ძველ ფორმას უბრუნდება, მაგრამ ზოგიერთ ასონიშანზე, მაგ., ლ(გ), ლ(ე), ლ(ვ), ლ(ლ) ასოებზე ნუსხურიდან დამატებითი განივი ხაზები დარჩა.³⁴ ამდენად, ბარდუსის ციხეზე მიკვლეულ წარწერაში ასოებზე არსებული დამატებითი განივი ხაზები, რომლებიც სწორედ ლ(ე), ლ(გ), ლ(ლ) ასონიშნებს აქვთ,³⁵ აღნიშნულ დათარიღებას უჭერს მხარს. ამის დამადასტურებელი არგუმენტებია ასევე, წარწერის ასოების გაკუთხოვნებისა და განუსხურებისკენ მიდრეკილება ყ(შ) და უ(ე) ასონიშნების შემთხვევაში და ნუსხური რ(ა) და რ(ლ) ასოების არსებობა.³⁶ ყ(შ) რკალგახსნილია. უნდა აღინიშნოს, რომ იმავე პერიოდისათვის დამახასიათებელია განკვეთილობის ნიშნების უქონლობა და წარწერის ორხაზოვანის ნაცვლად, უკვე ოთხხაზოვან საწერ ბადეში შესრულება.

საყურადღებოა ლ(გ)-ს შემთხვევაც, როგორც თავის დროზე ივანე ჯავახიშვილმა გამოარკვია, IX საუკუნიდან ლ(ბ), ლ(ფ), ლ(ბ), ლ(წ) და ლ(ვ) ასოების ქვედა კიდურები ორ ხაზს შორის ვეღარ ეტევიან და ხან ოდნავ, ხან კი საგრძნობლად სცილდებიან მას. ეს საყურადღებო მოვლენა შემდეგში უფ-

³² იხ. ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I. ლაპიდარული წარწერები. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1980, გვ. 29.

³³ ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 32.

³⁴ ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 29.

³⁵ იხ. ლ. ახალაძე. ჯავახეთის ლაპიდარული წარწერების პალეოგრაფიული მიმოხილვა. წგნ.: ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი. ლაპიდარული წარწერები, ტოპონიმია, საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრები. გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევები დაურთეს ვ. სილოგავამ, ლ. ახალაძემ, მ. ბერიძემ, ნ. სულავამ, რ. ყაველიშვილმა. თბ. 2012, გვ. 163; ტერმინი „კიდურწაისრული“ სამეცნიერო ლიტერატურაში ვ. სილოგავამ შემოიტანა და დაამკვიდრა (ვ. სილოგავა. ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში. „მაცნე“ (ისტორიის... სერია). №4. თბილისი. 1974). აქვე უნდა ითქვას, რომ კიდურწაისრული დამწერლობის ნიმუშებს მკაცრად განსაზღვრული ქრონოლოგია, X-XI სს. აქვს. (იხ. ლ. ახალაძე. ჯავახეთის ლაპიდარული წარწერების მიმოხილვა, გვ. 164).

³⁶ მაგალითისთვის იხ. ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 134, 138, 141, 147 და სხვ.

რო გაძლიერდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ლ(გ)-ს კიბის მსგავსად გამოყვანილი კული IX ს. ძეგლების დამწერლობაში.³⁷ სწორედ მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე ბარდუსის ციხის წარწერის ლ(გ)-ს შემთხვევაშიც.

ბარდუსის ციხის კედელში ჩაშენებული წარწერა შეიძლება ასე წავიკითხოთ:

† 7 9 e
 ლ~ a~ l

† 7 9 7
 ლ~ a~ l

„ქ(რისტე)ე შეიწყალ)ე | გ(იორგი) ა(....)ლ“ ან
 „ქ(რისტე)ე შეიწყალ)ე | გა(ბრიე)ლ“ (?)

თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გაბრიელის მოხსენიება, ალბათ, უფრო ნაკლებ სავარაუდოა, რადგან ლ(გ)-სა და a(ა)-ს შორის არსებული ქარაგმა თითქოს გაბრიელის სახელის ამოკითხვის საშუალებას არ გვაძლევს. იმავე პერიოდის წარწერებში სახელი გაბრიელი ასეა დაქარაგმებული: **ლღჟზ** – გ(ა)ბრ(ე)ლ.³⁸ აქვე უნდა ითქვას, რომ წარწერებში სახელი გიორგი უმეტეს შემთხვევაში მოცემულია ორი ან მეტი (ლღ, ლღღ)³⁹ ასონიშნით. თუმცა გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, სადაც მხოლოდ ლ(გ) ნიშანია წარმოდგენილი და წარწერაში ქარაგმა გახსნილია, როგორც გიორგი.⁴⁰

³⁷ ი. ჯავახიშვილი. ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია. თხზულებანი 12 ტომად. ტ. IX. თბ. 1996, გვ. 185; ლ. ახალაძე. ჯავახეთის ლაპიდარული წარწერების პალეოგრაფიული მიმოხილვა, გვ. 162.

³⁸ იხ. უდის (ახალციხის მუნიცი). X ს-ის ღვთისმშობლის ეკლესიის წარწერა, ფოკის (ნინოწმინდის მუნიცი.) X ს-ის ეკლესიის წარწერა და სხვ. (იხ. ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები. ჯავახეთის ეპიგრაფიკის კორპუსი, გვ. 121; ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 139).

³⁹ ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები. ჯავახეთის ეპიგრაფიკის კორპუსი, გვ. 102, 127, 135 და სხვ.; ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 144 და სხვ.

⁴⁰ მლოცველების მოსახსენებლები (პილიგრიმული წარწერები). ატენი. X-XI სს. ნუსხურნარევი ასომთავრული წარწერა (იხ. ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 217).

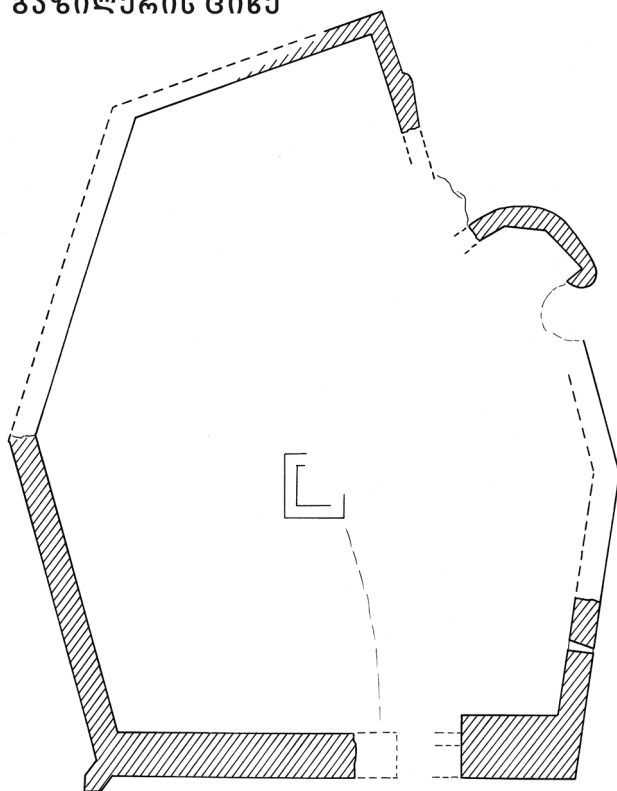
ცნობილია, რომ მოსახსენებელ წარწერებს ეკლესიის კედლებზე სხვადასხვა სახით და ხერხით აწერდნენ (ნაკაწრი, გრაფიტი და სხვ.). მოსახსენებლებს, ძირითადად, კვეთდნენ ქტიტორები, ხუროთმოძღვრები, მოძღვარ-ხელოსნები, ეკლესიის უფლები (საერო და სასულიერო) და მხარის გამგებლები, შემწირველები, მლოცველები, პილიგრიმები. წარწერებში აღაპისა და ჟამის წირვის შესახებ აღნიშნული არ არის, მაგრამ წარწერით ავტორის სახელის მოხსენიება წამკითხველის მიერ სამუდამოდ რჩებოდა.⁴¹ ვინ არის წარწერაში მოხსენიებული გიორგი (ან გაბრიელი), რთული სათქმელია, რადგან იგი მხოლოდ სახელით არის მოხსენიებული, შესაბამისად, მასზე ვრცელი ინტერპრეტაციის გაკეთება შეუძლებელია. თუმცა, წარწერაში მოხსენიებული პიროვნების იდენტიფიცირებისთვის უნდა გავითვალისწინოთ X საუკუნის II ნახევრის პოლიტიკური მოვლენები. იმ პერიოდში ქართველები არაბების წინააღმდეგ აქტიურად და წარმატებით იბრძოდნენ, ამიტომ ბიზანტია იძულებული იყო, მუსლიმებისთვის ქართველების მიერ წართმეულ ტერიტორიებზე ტაოს მეფის ძალაუფლება ეცნო. შესაბამისად, ტაოს ეს ნაწილი და ბასიანი ტაოს მეფე დავით III-ის სამფლობელოს წარმოადგენდა.⁴²

აქვე გასათვალისწინებელია, რომ ბარდუსის ხეობის ჩამკეტი ციხის ფლობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ექნებოდა ტაოს მეფისთვის, რადგან ხეობის ბოლოში, თანამდეროვე შენაკაის ტერიტორიაზე, ტაოს პოლიტიკური ცენტრი, ბანა, მდებარეობდა, სადაც მეფე დავით III იჯდა ტახტზე. ამიტომ მას თავისი სამეფოს დასაცავად ბარდუსის ხეობაში როგორც სამხედრო, ისე საეკლესიო გავლენისთვის, მნიშვნელოვანი ღონისძიებები ექნებოდა გატარებული. შესაბამისად, ადვილად სავარაუდებელია, რომ ბარდუსის ციხეზე ეკლესიის აშენება და მასზე გაკეთებული წარწერა სწორედ დავით III-ის მეფობის პერიოდს დაუკავშიროთ.

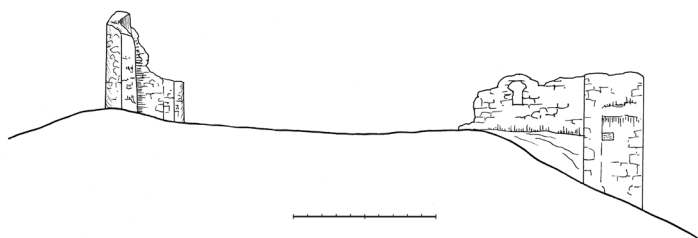
⁴¹ ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I, გვ. 26.

⁴² იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბ. 1973, გვ 476-480 და სხვ.; საქართველოს ისტორია. ოთხ ტომად. ტ. II. თბ. 2012, გვ. 217-218.

გაზილერის ციხე

გაზილერის ციხის ჭრილი

ბარდუსის (გაზილერის) ციხის გეგმა და ჭრილი.

ავტორი – გიორგი ბაგრატიონი

ბარდუსის (გაზილერის) ციხე.
თანამედროვე რეკონსტრუქცია
ავტორი – ლევან სილაგაძე

ბარდუსის (გაზილერის) ციხე, 2014 წ.
მითითებულია წარწერის ადგილი

ბარდუსის (გაზილერის) ციხე, 2014 წ.

ბარდუსის (გაზილერის) ციხე. წარწერიანი ქვის ფოტო. 2014 წ.

Alexander Boshishvili

INSCRIPTION FROM BARDUSI FORTRESS

Summary

The Bardusi Gorge belonged to the province of Tao. According to the administrative division of the Republic of Turkey, the Bardusi fortress is located in Şenkaya İlçe (district) of Erzurum ili (Province). The modern name of Bardusi is Gaziler.

The Bardusi fortress is located in the beginning of the Bardusi Gorge and is mentioned in a number of Georgian, Turkish and other sources. Several important roads crossed the fortress from Tao to Basiani and Kars. This explains the importance of the fortress and the need to have it constantly fortified.

Nowadays, the fortress is heavily damaged. Ornamental stones are put in its walls. This could mean that they were re-used after the collapse of the church which was on the territory of the fortress. On one of such stones there is 10th century Georgian inscription. The inscription mentions Giorgi (or Gabriel), who asks for God's forgiveness.